

Образцова О. М.,
Міжнародний гуманітарний університет, м. Одеса

СЕМАНТИЧНИЙ ЧИННИК ЛІНІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИСЛОВЛЕННЯ

Стаття висвітлює закономірності лінійної побудови простого речення в англійській, російській та українській мовах залежно від семантики речення; виявляє кореляцію між структурно-синтаксичною і смислорольовою моделями речення та його граматичним значенням.

Ключові слова: порядок слів, просте речення, граматичне значення, смислова роль, структурно-синтаксична модель, семантика речення.

Статья описывает закономерности линейного построения простого предложения в английском, русском и украинском языках в зависимости от семантики предложения, выявляет корреляцию между структурно-синтаксической и смысловыми моделями предложения и его грамматическим значением.

Ключевые слова: порядок слов, простое предложение, грамматическое значение, смысловые роли, структурно-синтаксическая модель предложения, семантика предложения.

The article describes certain peculiarities of simple sentence linear arrangement in English, Russian and Ukrainian, revealing the correlation among the structural syntactic models of the simple sentence, its semantic roles models and the referential grammatical meaning of the sentence.

Key words: simple sentence, word order, grammatical meaning, semantic roles, structural-syntactic model, sentence semantics.

Постановка проблеми. У зіставних дослідженнях синтаксису порядок слів вважається універсалією, яка слугує критерієм однієї з типологічних класифікацій мов світу. У плані пояснення універсальних і типологічних характеристик порядку слів у мовах світу зіставні розвідки залишаються неповними й суперечливими через брак емпіричних даних та певні протиріччя в моделюванні синтаксичної структури і семантики речення та його елементів. Тому дослідження у мовах світу синтаксичних характеристик речення-висловлення, зокрема спільних та особливих властивостей порядку слів, є актуальним.

Оскільки термін *порядок слів* не розмежує рівні словосполучення і речення, пропонуємо сукупність елементів синтаксичної структури речення-висловлення у їх взаємному розташуванні внаслідок обов'язкового або факультативного статусу, референтної семантики й смислових ролей, вважати *лінійною організацією висловлення* (далі ЛОВ). Розкриття закономірностей ЛОВ передбачає, зокрема, і дослідження семантичного аспекту висловлення, тобто, залежності складу і взаємного розташування елементів висловлення від граматичного значення та смислорольової моделі речення. Таку залежність трактуємо як семантичний чинник ЛОВ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Порядок слів визнано зовнішнім виразником граматичного значення [13]. Загальновизнаного ж розуміння самого поняття *значення* через відмінності у підходах до його визначення (онтологічний, інформаційний, енциклопедичний, психологічний, реляційний, семіотико-реляційний, логічний тощо) в лінгвістичній літературі не представлено. В цілому розрізняють два напрями інтерпретації значення – як психологічної чи реляційної сутності, що приводить до відмінностей в способах моделювання значення, в протиставленні або отождоженні мови і мовлення, а відповідно і суміжних понять (значення, зміст, семантика) [4]. Зауважують, що поки в лінгвістичній семантиці не встановиться чіткого розмежування власне мовної семантики і смислів, пов'язаних з потенціалом, реалізованим у вживанні одиниці, сигніфікативна інтерпретація залишається дещо довільною [5, с. 16].

Характеризуючи граматичне значення на відміну від лексичного, відзначають його вторинність, надбудованість над лексичним значенням, «формальність», «службовий характер», абстрактність і обмеженість його змісту, «несамостійність» граматичного значення в його відношенні до мислення на підставі того, що граматичні значення – виступає лише формою по відношенню до змісту мислення, вони не називають і не фіксують зміст нашої думки, а лише супроводжують лексичні значення і оформляють їх (наприклад, [8; 10; 13; 14; 16; 17]). Граматичні значення визначаються і як логіко-граматичні, на підставі того, що денотатом і лексичних, і граматичних значень є відображені в людській свідомості явища і відношення об'єктивної дійсності. Про граматичне значення речення говорять як про «узагальнене, абстрактне мовне значення» предикативності, яка виступає конститутивною ознакою, граматичною основою, структурним ядром речення, категорією, яка цілим комплексом формальних граматичних засобів співвідносить повідомлення з тим або іншим «планом дійсності», з фрагментом реального світу [9, с. 116; 11, с. 85-86, 542]. Адже речення – дуалістичний мовний знак і семантична одиниця – пов'язане в системі мови й у свідомості її носіїв з фрагментом позамовної дійсності і з представленням / поняттям про цей фрагмент, оскільки номінує «подію» (ситуацію, думку про таку ситуацію) [6, с. 23; 1]. Значенням речення, відповідно, визнається співвіднесеність із ситуацією як з певним фрагментом, виокремленим з континууму дійсності, а також і «спосіб представлення, або витлумачення даної ситуації носієм мови» [10, с. 62]. Таке віднесення «ментальної знаково-символічної репрезентації до семантичного об'єкту в когнітивній сфері» адресата, який, на основі розуміння адресатом стандартної мовної та контекстуальної семантики, прагматичних пресуппозицій, тощо ідентифікує та розпізнає мовні посили і наміри адресанта називають референцією [6, с. 705; 8]. Таким чином, у річищі прийнятого в лінгвістиці протиставлення типів, структури та обсягу лексичного і граматичного значень мовних одиниць, значення речення визнається, зокрема, як референція до ситуації позамовної дійсності або її ментальної репрезентації в свідомості людини.

Референтна семантика речення трактується і як глибинна структура, яка моделюється із врахуванням, передусім, значення лексичних одиниць у відповідних синтаксичних функціях, безвідносно до лінійності елементів речення та його граматичного значення, у вигляді однієї з перелічених нижче схем: нелінійної семантичної конфігурації, вербоцентричної схеми, логіко-граматичної пропозиційної функції предиката та його аргументів, тобто предикатно-аргументної структури, предикатно-актантної рамки, що включає предикат і його семантичні актанти, смислові ролі яких ототожнюються з глибинними відмінками (див., наприклад, [2; 4; 10; 11; 15; 17; 20; 21]). Із запропонованих у лінгвістиці моделей семантичної структури речення, найдоцільнішою для визначення дії семантичного чинника ЛОВ у зіставлюваних мовах вважаємо смислорольову модель [2; 6; 11; 20], оскільки в ній, на відміну від інших, відбивається і лінійна послідовність компонентів висловлення.

Метою даної статті є визначення дії семантичного чинника лінійної організації висловлення на прикладі аналізу синтаксичних параметрів простого речення у англійській, російській та українській мовах. **Матеріалом** дослідження є понад 30 000 (по 10 000 для кожної мови) простих речень, дібраних методом суцільної наскрізної вибірки з автентичної художньої прози ХХ століття – творів англійської, російської і української літератури. **Об'єктом** дослідження є просте двоскладне нееліптичне розповідне речення-висловлення (далі «речення» / «висловлення») в англійській, російській та українській мовах; **предметом** аналізу – прояв семантичного чинника у лінійній організації речення-висловлення в зіставлюваних мовах.

Виклад основного матеріалу. При моделюванні синтаксичної структури речення враховуємо обов'язковий або факультативний статус елемента, визначення якого здійснюємо на основі приналежності відповідних елементів до синтаксичних структур (предикації, комплементарності, модифікації, координації) [18]. Дослідженням виявлено, що в англійській, російській та українській мовах всю сукупність проаналізованих простих повноскладних речень можна представити у вигляді однієї з сімнадцяти варіацій двох базових синтаксичних моделей – некомплементарної (S+[V]p) та комплементарної з одним S+[VCs]p або декількома (2-4) неоднорідними комплементами (S+[VCoCo]p, S+[VCoCd]p) [3; 12].

Грамматичне значення речення, усвідомлюючи за А. К. Корсаковим [18], пов'язуємо із референцією до *елементарного процесу* і, на відміну від типового в лінгвістиці трактування процесу як характеристики винятково дієслова, розуміємо процес як діалектичну єдність субстанції і її зміни, або субстанцій та відношення між ними. Тому граматичне значення простого речення детермінуємо як співвіднесеність висловлення із *типом* елементарного процесу об'єктивної або мислимої дійсності, здійснювану індивідуальним і колективним мисленням комунікантів через формулювання і вербалізацію елементарного судження, «думки», на яку нашаровуються модальні, прагматичні, комунікативні аспекти висловлення.

Залежно від кількості субстантивних компонентів, елементарний процес представлений як *процес-невідношення* або *процес-відношення*. Процес-відношення підрозділяємо за різновидами: *суб'єктно-об'єктне* або *суб'єктно-адвербіальне відношення*. Типи і відповідні різновиди елементарного процесу конкретизуються як *дія*, *стан*, *зміна стану*, які увиразнюються в добірї лексичного наповнювання структури речення та узусних і лексико-семантичних параметрах вжитих лексичних одиниць.

Компонентами смислорольової моделі речення вважаємо предикат, виражений простим дієслівним або складеним іменним присудком, його актанти, виражені підметом (безвідносно до типу елементарного процесу), об'єктний та адвербіальний комплементи особово-дієслівного конституента присудка як компоненти процесу-відношення. Смислові ролі актантів визначаємо за авторською методикою, яка полягає у зіставленні одночасно актуалізованих морфологічних, лексико-семантичних і валентісних властивостей лексичних одиниць у функціях підмета, додатка або адвербіального комплемента. У моделюванні смислорольової структури речення враховуємо тип базової структурно-синтаксичної моделі, за якою воно побудовано.

Зіставивши компонентний склад смислорольової моделі і типів елементарного процесу, пересвідчуємося, що загальноприйняті смислові ролі актантів (наприклад, *агенс*, *пацієнс*, *інструмент*, *експерієнцер*, *бенефіціарій*, *локатив* [6; 11; 19; 20]) – як невід'ємні частини семантичної моделі речення є співвідносними із субстантивними компонентами названих процесів, вираженими в реченні обов'язковими елементами – підметом, додатком, адвербіальним комплементом. Наявність / відсутність сірконстантів референтної семантики речення не змінює, тому в моделюванні смислорольових відношень у реченні їх ігноруємо [3; 7].

Проведене дослідження показало, що дія семантичного чинника ЛОВ для англійської, російської та української мов виявляється, перш за все, в кореляції структурно-синтаксичних моделей речення його семантиці: типи структурно-синтаксичних моделей речення корелюють із актуалізованими висловленнями смислорольовими моделями, а також із граматичним значенням простого нееліптичного розповідного речення у повноті характеристик процесу відповідно до структурно-синтаксичної моделі речення.

Висловлення, побудовані за некомплементарною S+[V]p та комплементарною із субстантивним комплементом S+[VCs]p структурно-синтаксичними моделями, співвідносні із процесами-невідношеннями. Вони називають субстанції такими, що існують, діють, мають певні властивості безвідносно до інших субстанцій. У висловленнях, побудованих за простою або ускладненими базовими комплементарними структурно-синтаксичними моделями з додатком (S+[VCo]p) або неоднорідними додатками (S+[VCoCo]p) або додатком та адвербіальним комплементом (S+[VCoCd]p) субстантивними компонентами процесу виступають не одна, а, принаймні, дві субстанції, виражені підметом і комплементами. Відповідно, такі висловлення референтно є співвідносними із елементарними процесами-відношеннями – діями, станами, змінами стану відношень або стану самих субстантивних компонентів процесу. Тобто, синтаксично, речення структуровані у відповідності до вираженого ними певного граматичного значення.

Різновид типу процесу-відношення – суб'єктно-об'єктний або суб'єктно-адвербіальний також корелює із структурно-синтаксичною моделлю, за якою побудовані висловлення: суб'єктно-адвербіальне відношення виражено винятково буттєвими висловленнями структури S+[VCd]p. Висловлення структур S+[VCo]p, S+[VCoCo]p і S+[VCoCd]p, до складу яких входить додаток, референтно співвідносяться із процесами суб'єктно-об'єктними відношеннями.

Вибір вжитих в реченнях лексичних одиниць зумовлений, зокрема і тим ракурсом, у якому спостерігач сприймає ситуацію і визначає ролі її учасників. Мовець у смислорольовій моделі речення відбиває перспективу свого власного бачення ситуації. Можливих перспектив бачення однієї і тієї ж ситуації може бути декілька, тому висловлення, що побудовані за однією структурно-синтаксичною базовою моделлю і виявляють одне (спільне для них) граматичне значення, в досліджених текстах актуалізують декілька смислорольових моделей речення. Про таку кореляцію свідчать кількісні показники варіативності актуалізованих смислорольових відношень, які в кожній з проаналізованих мов однаково зумовлені типом і різновидом структурно-синтаксичної моделі речення і частотністю вживань висловлень, побудованих за нею, наприклад, пор.: S+[VCo]p – сім, S+[VCd]p та S+[VCoCo]p – по п'ять, S+[V]p – 3, S+[VCs]p та S+[VCoCd]p – по дві смислорольові моделі. Найчастотнішими із смислорольових моделей, актуалізованих висловленнями, у зіставлених мовах однаково (відповідно до структурно-синтаксичних моделей), виявлено такі: S+[V]p – *Агенс+Предикат* (75%); S+[VCs]p – *Експонант+Предикат*, яка, залежно від лексико-семантичних та морфолого-парадигматичних характеристик суб'єктного компонента, конкретизується як *Експонант+Предикат* (копула+атрибут) (50,8%) та *Експонант+Предикат* (копула+ідентифікат) (48,3%); S+[VCo]p – *Агенс+Предикат+Пацієнс* (86,3%); S+[VCd]p – *Агенс+Предикат+Локатив* (60%). При чому залежно від лексико-семантичних характеристик дієслова, названа смислорольова модель конкретизується як (*стан*) або (*дія*), в російській та українській мовах в різновиді *процес-відношення-дія* вона є найпоширенішою, в англійській – другою за частотністю. Для інших структурно-синтаксичних моделей найчастотнішими корелюючими смислорольовими моделями виявлені такі: S+[VCoCo]p – *Агенс+Предикат+Пацієнс+Бенефіціарій (адресат)* (66%); S+[VCoCd]p – *Агенс+Предикат+Пацієнс+Локатив* (94,5%).

Нами виявлена також певна залежність між варіативними характеристиками типу процесу – *дія, стан* або *зміна стану* – (як уточнення граматичного значення речення) та смисловою роллю підмета, наприклад: роль *Агенс* виконується підметом, що виражає субстантивний компонент процесу-*дії*; інші смислові ролі підмету речення асоціюються із субстантивними компонентами процесів-*станів* або процесів-*змін стану*, співвідносних із висловленнями, побудованими за структурно-синтаксичними моделями S+[VCd]p, S+[VCo]p, S+[VCoCo]p, S+[VCoCd]p. У реченнях майже всіх структурно-синтаксичних моделей характеристика *зміна стану* стоїть властивостей субстантивних компонентів процесів-невідношень або відношень між субстантивними компонентами процесів-відношень. Характеристика *стан* процесу-невідношення виявлена винятково для буттєвих речень структури S+[VCs]p (із складеним іменним присудком), яка, залежно від способу вираження та лексико-семантичних і морфолого-парадигматичних характеристик суб'єктного компонента (предикативу), кваліфікується як *стан-атрибуція* (тимчасова швидкоплинна властивість) або *стан-ідентифікація* (незмінний, постійний стан як цілий комплекс певних властивостей).

У граматичному значенні частини речень, структурованих за моделями S+[VCs]p (англ.–1,4%; рос.–0,9%; укр.–0,3%) та S+[VCoCd]p (англ.–95%, рос.–19%, укр.–14%) виявлена співвіднесеність до двох і більше елементарних процесів. Так, зокрема буттєві речення співвідносні додатково із оцінним судженням, оскільки дієслівний конститuent присудка своєю лексичною семантикою виражає суб'єктивну модальність (впевненість / сумнів) щодо фальшивості / правдивості змісту висловлення. А висловлення, структуровані за моделлю S+[VCoCd]p, виявляють нашарування послідовностей процесів (дій, станів, змін станів субстантивних компонентів процесу або стану їх відношень) [3; 7].

Висновки. Дія семантичного чинника лінійної організації висловлення виявлена у всіх трьох мовах у семантичній зумовленості складу, послідовності і контактності розташування в розповідному реченні ієрархічно поєднаних обов'язкових та факультативних членів речення, оскільки вони є співвідносними із взаємопов'язаними компонентами семантичної структури речення. Дія семантичного чинника лінійної організації висловлення виявлена і в наявності прямої кореляції *референтна семантика речення – його структурно-синтаксична модель – актуалізована реченням смислорольова модель*.

Перспективи подальшого розгляду лінійної організації висловлення як мовної універсалії, теоретичного моделювання взаємодії мислення мови і мовлення відкривають положення ініційованої дослідженням *теорії семантико-когнітивного синтаксису*, яка доводить когнітивну зумовленість лінійної організації висловлення та спільності її характеристик в англійській, російській і українській мовах внаслідок діалектичної єдності синтаксису, семантики та когніції.

Література:

1. Жаборюк О. А. Лінгвістична структура предикації та думка (когнітивно-комунікативна розвідка). // Вісник Харківського національного університету ім В. Н. Каразіна. – Харків : Константа. – 2003. – Вип. 586. – С. 108-112.
2. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. [Текст] / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
3. Образцова О.М. Лінійна організація висловлення в англійській, російській та українській мовах : [монографія] / Олена Михайлівна Образцова. – Харків : БУРУН КНИГА, 2012. – 384 с.
4. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія [наукове видання] / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля. – К., 2006. – 716 с.

5. Анипкина Л. Н. Образ синтаксиса. Комплексный подход к описанию предложения. // Функциональная лингвистика. Язык. Культура. Общество. – Ялта, 2000. – С.14-17. – С. 16.
6. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка / Владимир Григорьевич Гак. – М. : Добросвет, 2000. – 832 с.
7. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования : [текст] / Илья Романович Гальперин. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 144с.
8. Гусаренко С. В. Системное взаимодействие и энтропия когнитивно-семантических структур дискурса : [рукопись] : автореферат дис. на соискание ученой степени доктора филологических наук : 10.02.19 / Сергей Викторович Гусаренко. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2009. – 42 с.
9. Лопатин В. В. Грамматическое значение // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева, – М. : Сов. Энциклопедия, 1990. – С. 116.
10. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам : [текст] : [монография] / Арто Мустайоки. – М. : Языки славянской культуры, 2006. – 512 с. – (Studia philologica)
11. Никитин М. В. Курс лингвистической семантики: Учебное пособие [для студентов, аспирантов и преподавателей лингвистических дисциплин (к курсам языкознания, лексикологии и теоретической грамматики) в школах, лицеях, колледжах и вузах] / М. В. Никитин. – С.-Петербург : Научный центр проблем диалога, 1996. – 760 с.
12. Образцова Е. М. Линейная организация высказывания как межъязыковая универсалия (на материале английского, русского и украинского языков) [текст] : [монография] / Е. М. Образцова. – Одесса: Фенікс, 2010. – 400 с.
13. Стеблин-Каменский М. И. Спорное в языкознании [Текст] : Монография / М. И. Стеблин-Каменский. – Л. : Изд-во Ленингр. Ун-та, 1974. – 139 с.
14. Шведова Н. Ю. Русская грамматика: Синтаксис / Н. Ю. Шведова. – М. : Наука. – Т. II. – 1982. – 717 с.
15. Copestake A., Flickinger D., Sag I. A. (2001). Minimal Recursion Semantics: An Introduction. Language and Computation / A. Copestake, D. Flickinger, I. A.Sag // Minimal Recursion Semantics: An Introduction. Language and Computation – Vol I. – No. 3. – 1-47. – С. 1-47.
16. Fillmore Ch. Construction Grammar / Charles Fillmore, Paul Kay, Laura Michaelis & Ivan Sag (2004). [Электронный ресурс] [Режим доступа до тексту] : // CSLI Publications; також: <http://www.constructiongrammar.org/bibliography.htm>
17. Kempson, Ruth, Wilfred Meyer-Viol & Dov Gabbay. Dynamic Syntax: The Flow of Natural Language Understanding. – Blackwell. – 2001. – [PDF]].
18. Korsakov A. K., Korsakov A. A., Korsakov Al. A. Theoretical Foundations of Modern English Grammar. – Part 1 Syntax. – Odessa : Odessa University. – Typescript, 1982. – 327 p.
19. Mel'čuk I. Actants in Semantics and Syntax / Igor Mel'čuk // I,II, Linguistics, 42:1,1-66;42:2,247-291. 2004. [Электронный ресурс] : Режим доступа до тексту : <http://olst.ling.umontreal.ca/pdf/Actants.I.pdf>; <http://www.russian.slavica.org/article4617.html>; <http://www.olst.umontreal.ca/melcuk/>
20. Palmer F. Grammatical Roles and Relations / Frank Robert Palmer. – CUP, 1994. – 327p.
21. Wierzbicka A. Semantics: Primes and Universals. Understanding Cultures Through Their Keywords (English, Russian, Polish, German, and Japanese) / Wierzbicka A. – PDF. New York, Oxford University Press, 1997, 328 p. [Электронный ресурс] Режим доступа до <http://www.twirpx.com/file/241910/>

Список умовних позначень

S – підмет

[V]p – присудок простий дієслівний, дієслівний конститuent присудка

Co – об'єктний комплемент, додаток

Cd – адвербіальний комплемент, обов'язкова обставина

Cs – суб'єктний комплемент, предикатив

S+[V]p – базова некомплементарна модель простого речення

S+[VC]p – базова комплементарна модель простого речення